

УДК 316.62:32:2

Нові релігійні рухи: спроба соціологічного розуміння**Анна Спренне –***аспірант кафедри політичної соціології,**Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна**E-mail: prokopieva.anna7@gmail.com*

У статті поставлено питання про недостатню теоретичну розробленість поняття «нові релігійні рухи» у вітчизняній соціології. Акцентовано увагу на тому факті, що в науковому дискурсі постала потреба в альтернативному понятті щодо використовуваних раніше термінів «секта» й «культ», які стали більш публіцистичними та отримали однозначне оцінне забарвлення. Для науки необхідне поняття, що буде об'єктивно нейтральним і дасть змогу охопити максимально широкий спектр об'єднань, відповідних традиційним релігіям. Для досягнення поставленої мети – проаналізовано напрацювання зарубіжних науковців у сфері вивчення нових релігійних рухів і приведено теоретичну інтерпретацію цього поняття в межах соціології. Аби уникнути хронологічної обмеженості під час вивчення нових релігійних рухів і підкреслити їх високу динамічність, автором запропоновано власне тлумачення цього поняття, визначаючи нові релігійні рухи через соціальний рух з оригінальним ученням, нове для конкретного суспільства. Також зроблено висновок про перспективи подальшого використання цього поняття на теоретичному рівні й в емпіричних дослідженнях.

Ключові слова: нові релігійні рухи, класифікація нових релігійних рухів, «секта», «культ», науковий дискурс.

*Received: July, 2017**1st Revision: August, 2017**Assepted: August, 2017*

Sprenne Anna. New Religious Movements: an Attempt at Sociological Understanding. The article raises the question of the insufficient theoretical elaboration of the concept of new religious movements in Ukrainian sociology. The author focuses attention on the fact that in the scientific discourse there arose a need for an alternative notion of the previously used terms «sect» and «cult», which became more publicistic and are estimated. For science, it is necessary to have a concept that will be objectively neutral and will allow maximum coverage of a wide range of associations alternative to traditional religions. To achieve this goal, the author analyzes the developments of foreign authors in the study of new religious movements and brings his theoretical concept of this concept within sociology. The author considers approaches in studying new religious movements by L. Grigorieva, E. Balagushkin, B. Falikova, R. Stark and U. Bainbridge, R. Wallis, J. Beckford, A. Barker. Based on the analysis, the author proposes his definition of new religious movements, which will avoid chronological limitations in the study of new religious movements, emphasize their novelty for a particular society and their high dynamism. A conclusion is drawn about the prospects for further use of this concept at the theoretical level and in empirical studies.

Key words: new religious movements, classification of new religious movements, «sect», «cult», scientific discourse.

Спренне Анна. Новые религиозные движения: попытка социологического понимания. В статье ставится вопрос о недостаточной теоретической разработанности понятия «новые религиозные движения» в отечественной социологии. Акцентируется внимание на том факте, что в научном дискурсе возникла необходимость в альтернативном понятии используемых ранее терминов «секта» и «культ», которые стали скорее публицистическими и приобрели однозначную оценочную окраску. Для науки же необходимо понятие, которое будет объективно нейтральным и позволит максимально охватить широкий спектр объединений, альтернативных традиционным религиям. Для достижения поставленной цели анализируются наработки зарубежных ученых в области изучения новых религиозных движений и приводится собственная теоретическая интерпретация данного понятия в рамках социологии. Также делается вывод о перспективах дальнейшего использования данного понятия на теоретическом уровне и в эмпирических исследованиях.

Ключевые слова: новые религиозные движения, классификация новых религиозных движений, «секта», «культ», научный дискурс.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуалізація нашої теми пов'язана з потребою соціологічної науки в концептуалізації та розвитку нейтрального поняття, яке позначає релігійні групи, що не є ані релігіями, ані конфесіями, ані деномінаціями. Релігія – важлива й невід'ємна складова частина будь-якого суспільства. У ході історичного процесу в межах соціокультурних змін, розвитку технологій і глобалізації традиційні релігії поступаються своїми стійкими раніше позиціями.

На цьому тлі, починаючи приблизно з другої половини ХХ ст., спостерігаємо бурхливий розвиток та поширення різних релігійних новоутворень. У західній науці, а згодом і у вітчизняній, для визначення цих релігійних новоутворень використовувалися різні найменування, наприклад секти чи культи. Майже одночасно з укоріненням і поширенням цих термінів у науковому дискурсі вони стали широко використовуватись і в публіцистиці. При цьому зазначені поняття частіше застосовували для позначення такої релігійної активності подібних об'єднань і таких особливостей їх віровчення, які виходили за межі чинних у суспільстві соціальних норм. У результаті термінологія, вибудована навколо «сект» та «култів», отримала негативну конотацію й забарвлення, а щодо позначуваних нею груп, об'єднань і рухів сформувався однозначний та односторонній погляд – як на їхню природу, так і на їхнє соціальне значення. Виниклі на основі негативно забарвленої термінології штампи й шаблони отримали відповідне забарвлення та виявились актуальними не лише для громадської думки, а й для наукового дискурсу всупереч його декларованій неупередженості та свободі від оцінок. Така однозначність призводить до ігнорування дійсного культурного та соціального значення об'єднань, альтернативних традиційним релігійним організаціям, ускладнює й навіть блокує процес їх пізнання та вивчення. Загострення дослідницької уваги на негативних (утім, як і на позитивних) сторонах того чи іншого соціального явища спричиняє одномірність, упередженість аналізу, фіксацію негативних характеристик як вичерпних, необ'єктивність висновків. Тому постає потреба в нейтральному понятті, яке водночас уключатиме широкий спектр об'єднань, альтернативних традиційним релігіям. Отже, об'єктом нашого аналізу є релігійні рухи, альтернативні щодо релігій, церков і деномінацій, а предметом – соціологічна інтерпретація поняття «нові релігійні рухи». **Мета статті** – розробка та обґрунтування соціологічного визначення поняття «нові релігійні рухи».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Сьогодні в науковому дискурсі вчених з європейських, північноамериканських і деяких азійських країн досить активно функціонує нейтральний, позаоцінний термін «нові релігійні рухи». Так, англійський соціолог А. Баркер під терміном «нові релігійні рухи» розуміла духовне або релігійне об'єднання, яке внаслідок нещодавнього виникнення ще не можна віднести до таких понять, як церква, деномінація або релігія. Автор виокремлює основні ознаки, що характеризують релігійну групу (об'єднання) як новий релігійний рух: перше покоління віруючих, харизматична влада, розрив із минулим і протиставлення себе суспільству. При цьому вона зазначає, що нові релігійні рухи не можуть нескінченно залишатися незмінними. Із часом, коли засновники цих рухів умирають, і до керівництва ними приходять інші люди, коли демографічний склад наближається до показників суспільства в цілому, багато рухів із числа тих, хто вижив, набувають певної «інституціоналізації» та починають ставати більше схожими на старші релігії [3].

Б. Уілсон вважає, що термін «нові релігійні рухи» є радше збірним поняттям, що умовно позначає сукупність релігійних утворень; водночас саме наявність певних характеристик дає змогу підкреслити їх новизну: особливості організації, пропозиції доступного порятунку, підтримка емоційності, презентація доступності технік і знань для широкої публіки на протигагу духовному «елітизму» в традиційних релігіях, мобільність віровчення. Ці характеристики з часом можуть змінюватись і не є вічними. Саме це, як зазначав Б. Уілсон, є результатом хронологічної новизни нових релігійних рухів [11].

Л. І. Григор'єва, визначаючи нові релігійні рухи, указує на їх чутливість до наявних потреб мас у релігійній самопрезентації, унаслідок чого нові релігійні рухи втілюють принципово нові ідеї та світовідчуття, які є оригінальними й підкреслюють тенденції нової епохи [5, с. 60].

Є. Г. Балагушкін уважав нові релігії й нові релігійні рухи складовою частиною «нетрадиційних» релігій. Зі свого боку, серед нових релігійних рухів науковець виділяв рухи, які оновлюють перелік соціальних проблем і пропонують радикальні та невідкладні способи їх розв'язання. Другим типом Є. Г. Балагушкін назвав опозиційні релігії, які прагнуть не змінити світ, а навпаки, для яких характерні відчуженість і відстороненість або протиставлення миру, що часто пов'язане з поклонінням сакральним суб'єктам, магією й окультними практиками. Третій тип – це альтернативні релігії, які є протиставленням традиційним релігіям. Дослідник підкреслює, що поняття «нові релігійні рухи» може бути застосоване лише до неінституціоналізованих релігійних об'єднань, тобто до таких, які ще не встигли належно зміцнити свій організаційний рівень та не мають остаточно сформованих релігійних інститутів [2].

Потрібно відзначити, що з плином часу, ураховуючи негативну забарвленість понять «секта» і «культ», у науковому дискурсі все частіше стали використовувати альтернативні нейтральні терміни,

такі як нові релігійні рухи, нові релігії, нетрадиційні релігії й т. ін. При цьому часто ці терміни використовують нарівні один з одним і позиціонують як взаємозамінні, а дослідники більше уваги приділяють їхнім класифікаціям та особливостям, не зосереджуючись на виокремленні чіткого остаточного поняття.

Так, наприклад, у своєму аналізі нових релігійних рухів Б. Фаліков спирається на генетичний підхід. Використовуючи метод генетичного аналізу, науковець класифікував нові релігійні рухи на такі типи: перенесені з інших культур; ті, що виникли в результаті дроблення класичних релігій; засновані на західній езотеричній традиції; ґрунтуються на поєднанні традицій різних культур, релігій, езотеричних й окултних практик [7].

У межах теорії секуляризації П. Бергер підкреслював, що релігія служить для підтримки реальності того соціально сконструйованого світу, у рамках якого люди існують у повсякденному житті. Секуляризація в культурі означає зменшення релігійного змісту та впливу в літературі й філософії, науці та мистецтві. Згодом він дійшов висновку, що секуляризація охоплює переважно публічну сферу, але не приватну сферу індивідуального життя, де релігійна легітимація не втрачає значення навіть у високосекуляризованих стратах. Відбуваються індивідуалізація й приватизація релігії, коли людина відкриває її в межах власної свідомості, релігія стає справою індивідуального вибору та переваги, але при цьому вона втрачає значення всеосяжного символічного універсуму. На думку Бергера, найбільш важливий чинник, який зумовив процес секуляризації, – це плюралізація соціальних світів. Плюралізація соціальних світів означає, що в суспільстві відбувається «демонополізація» релігійної традиції, коли релігія виявляється не в змозі претендувати на кінцеве визначення реальності та змушена конкурувати в цьому не лише з іншими релігіями, але й із нерелігійними ідеологіями, світоглядами тощо. Спираючись на теорію Бергера, НРР умовно можна розділити на традиційні, що спираються на вже зміцнілі релігії; компромісні, які підлаштовують себе під суспільство, викреслюючи застарілі норми, та нові, індивідуальні для кожної людини [4].

Р. Старк й У. Бейнбрідж пропонують застосовувати терміни «публічні культи», «клієнтські культи» і «культові рухи» для аналізу нових релігійних рухів. Класифікація нових релігійних рухів проводиться залежно від того, до кого вони звернені:

- публічні культи – об'єднання з розмитою організаційною структурою, члени групи не мислять себе як єдине ціле;

- клієнтські культи – організації з високим рівнем згуртованості членів, взаємозв'язок члена культу й лідера здійснюється за схемою «пацієнт–психіатр»;

- культові рухи – організації з високим ступенем згуртованості, основною функцією є надання послуг, які задовольняють усі духовні потреби членів спільноти [8, с. 69–75].

Р. Уолліс убачає основну причину масової появи нових релігійних рухів у швидкому перебігу процесу раціоналізації всіх сфер життя людини й суспільства, що веде до інструменталізації міжособистісних відносин, виникнення домінуючої орієнтації на успішність та ефективність, передбачуваність і прорахованість життя, а також до підпорядкування живої природи інтересам прогресу людини й суспільства. Зміщення акценту з того, ким людина є, тобто з особистості, на те, що вона здатна та може робити, тобто на людину як на частину «машини» суспільства; «деінституалізація особистості», у результаті якої люди більше не ідентифікують себе з традиційними інститутами суспільства, але при цьому змушені шукати й формувати свою ідентичність у приватному житті, – усе це й багато іншого впливає на виникнення нових релігійних рухів. За Уоллісом, нові релігійні рухи можна умовно розділити на три форми: світовідштовхувальні, світоутверджувальні та світоприспосувальні.

Світовідштовхувальні нові релігійні рухи дослідник розглядає як опозицію поточним суспільним процесам і порядкам: рухи жорстко дистанціюються від домінуючої більшості суспільства, що нерідко призводить до утворення тоталітарного й авторитарного устрою в цій релігійній громаді.

Світоутверджувальні нові релігійні рухи доброзичливі до наявного соціального мікроклімату та процесів, схвалюючи їх і мінімально дистанціюючись від суспільства. Характерною особливістю таких рухів є умовна релігійна складова частина, яка, межує з психологією, акцентовано на діалозі з особистістю члена групи, а не з його соціальним «я».

Світоприспосувальні нові релігійні рухи розглядають соціальну реальність як поєднання мирського й духовного, але при цьому чітко розмежовуючи ці реальності одна від одної. Релігія тут відіграє роль спільної справи, що об'єднує членів громади та прямо впливає на життя кожного. У цьому виді нового релігійного руху зміцнюється інститут релігії, роблячи його більш конкурентоспроможним щодо інших соціальних інститутів [10, с. 20–25].

Дж. Бекфорд пропонує розглядати нові релігійні рухи системно, тобто через їхні внутрішню й зовнішню компоненти. Під внутрішньою розуміють відносини учасників руху, їхні ролі та взаємини, під зовнішньою – те, яка соціальна роль реалізується новими релігійними рухами, якими є їхні цілі й із якими об'єднаннями або організаціями вона взаємодіє для виконання завдань. Внутрішню структуру Бекфорд описує через таких акторів, як прихильник, адепт, клієнт, покровитель, відступник; виділяє такі варіанти зовнішньої структури нових релігійних рухів, як «сховища» (ціль – збереження поточного соціального устрою від катастрофи світового масштабу; часто для них властиве обмеження соціальних зв'язків зі світом); «оживлюючі» (ціль – перетворення світу на основі своєї течії й світогляду, приділяється велика увага релігії як інституту, за допомогою якого можна виконувати важливі соціальні завдання, активно спілкуються зі світом поза громадою); «звільнювальні» (основний принцип – звільнення своїх членів від «кайданів» суспільства, що заважають реалізувати весь потенціал кожного індивіда; водночас вони взаємодіють зі світом, активно працюючи з ринковим сектором економіки) [9, с. 156–164].

Ураховуючи нестачу в соціологічному науковому дискурсі визначення поняття «нові релігійні рухи», ми бачимо необхідність у теоретичній інтерпретації цього поняття, яка дасть змогу в майбутньому розгорнути максимально широко й об'єктивно відповідну сферу соціологічних досліджень.

Ми вважаємо за необхідне розглядати нові релігійні рухи в контексті соціальних змін, незважаючи на те, що не всі вони спрямовані на зміни в суспільстві: самим своїм існуванням ці рухи викликають трансформації в релігійній сфері, що, зі свого боку, може вплинути на суспільство в цілому. Їхній вплив на суспільство такий самий значний, як і вплив тих нових релігійних рухів, що ставлять за мету свого існування соціальні зміни в суспільстві. Ураховуючи це, нові релігійні рухи потрібно розглядати як соціальні рухи, котрі виступають об'єктами та суб'єктами соціальних змін.

Отже, ураховуючи різні погляди на визначення нових релігійних рухів, ми пропонуємо розуміти під ними соціальний рух, який у межах певного суспільства складається з першого та другого поколінь віруючих, орієнтованих на інтенсивне поширення ідей руху та є або оригінальним релігійним ученням, що виникає внаслідок відколу й модифікації наявної традиційної релігії чи синкретизму відомих релігійних учень, що існують, або принципово новим напрямом, розробленим засновниками чи керівництвом руху.

Це визначення, по-перше, дає змогу уникнути суто хронологічної підстави, за якою «новизна» визначається в рамках досить короткого темпорального періоду й описує не стільки сутність явища, скільки сприйняття дослідником розміщення цього явища на темпоральній вісі. Подібне акцентування лінійної послідовності, хронологічної підстави визначення характерне для багатьох термінів, що містять у конструкції слово «нове» або «пост», – наприклад, «постіндустріалізм» або «нові соціальні нерівності». Наше визначення, на противагу таким підходам, уключає змістовий аспект новизни релігійних рухів (оригінальність тлумачення або введення нової ідеї). По-друге, визначення фіксує властивості (постулювання обраності, інтенсивність поширення вчення, першопокілнність у певному суспільстві), які конкретизують і звужують гіпотетичний перелік груп, що підпадають під це визначення, дозволяючи уникнути механічного протиставлення «традиційних» та «нових» релігійних груп. По-третє, визначення фіксує увагу дослідника на високій динамічності досліджуваного явища, на що вказує саме слово «рух», на відміну від інтуїтивно стабільних «сект» і «культів». Загалом, наше визначення побудоване на емпірично вимірюваних характеристиках, які фіксують сутність нових релігійних рухів саме як соціального феномену, водночас не відкидаючи їхньої специфіки, що пов'язана зі змістом вірувань.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Актуальність нових релігійних рухів визначається не тільки їхньою розповсюдженістю, але й тим, що у вітчизняній соціології існує потреба в позаоцінному, нейтральному терміні для позначення відповідних об'єднань і течій. Водночас цей термін, якщо й використовується українськими соціологами, то в релігієзнавчому та оцінному контекстах. Ми вважаємо цей термін не альтернативним поняттям «секти», «культи», а узагальнювальним щодо них, таким, що знімає негативні конотації, зафіксовані за ними у вітчизняних богословському, публіцистичному й науковому дискурсах. Проведений аналіз визначень та авторська інтерпретація поняття нових релігійних рухів є базою для подальшого теоретичного й емпіричного вивчення. За наявності соціологічної дефініції з'являється можливість для визначення місця нових релігійних рухів у типології релігійних об'єднань і класифікацій самих релігійних рухів. Акцент на

динамічних характеристиках досліджуваного феномену виводить нас до сфери аналізу соціальних рухів, на відміну від суто структурних або інституційних аспектів, і дає змогу з інших позицій підійти до вивчення взаємозв'язків і, головне, взаємного впливу нових релігійних рухів із іншими соціальними рухами, із позарелігійними сферами соціального життя. Зокрема, перспективним виглядає дослідження гіпотетичного впливу нових релігійних рухів на політичні аспекти життєдіяльності їхніх членів, поведінку, оскільки в умовах політичної кризи та розмивання ціннісно-нормативних орієнтирів соціальні об'єднання високої динамічності, якими є також нові релігійні рухи, набувають великих можливостей для такого впливу.

Джерела та література

1. Васильева Е. Н. Новые религиозные движения: понятие и специфика / Е. Н. Васильева. // Вестник Ленинградского государственного университета имени А. С. Пушкина. – Санкт-Петербург, 2016. – № 1. – С. 153–163.
2. Балагушкин Е. Г. Нетрадиционные религии в современной России: морфологический анализ / Е. Г. Балагушкин. – Москва : ИФ РАН, 1999. – Ч. 1. – 245 с.
3. Баркер А. Новые религиозные движения / А. Баркер. – Санкт-Петербург : Рус. христианский гуманитарный ин-т, 1997. – 290 с.
4. Бергер П. Религия и проблема убедительности [Электронный ресурс] / П. Бергер // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 6 (32). – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2003/6/berger.html>
5. Григорьева Л. И. Религии «Нового Века» и современное государство / Л. И. Григорьева. – Красноярск : СибГТУ, 2002. – 399 с.
6. Петрик В. М. Новітні та нетрадиційні релігії, містичні рухи у суспільно-політичній сфері України : монографія / В. М. Петрик, Є. В. Ліхтенштейн, С. В. Сьомін та ін. ; за заг. ред. З. І. Тимошенко. – Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – 331 с.
7. Фаликов Б. З. Новые религиозные движения: проблемы религиозного статуса: проблемы религиозного статуса (на примере саентологии) / Б. З. Фаликов // Религия и право : информ.-аналит. журн. – 2001. – № 2. – С. 8–11.
8. Bainbridge W. S. The Future of Religion: Secularization, Revival and Cult Formation / W. S. Bainbridge, R. Stark. – Berkeley : University of California Press, 1985. – 571 p.
9. Beckford J. New religious movements and rapid social change / J. Beckford. – London : Sage, 1986. – 325 p.
10. Wallis R. The elementary forms of the new religious life / R. Wallis. – London : Routledge & Kegan Paul, 1984. – 171 p.
11. Wilson B. The social dimensions of sectarianism: sects and new religious movements in contemporary society / B. Wilson. – Oxford : Clarendon Press, – 1990. – 210 p.

References

1. Vasilieva, E. N. (2016), New Religious Movements: Concept and Specificity, *Vestnik of Pushkin Leningrad State University*, St. Petersburg, Pp. 153–163.
2. Balagushkin, E. G. (1999), *Non-traditional religions in modern Russia: morphological analysis*. Part 1, Moscow : IPh RAS, 245 p.
3. Barker, A. (1997) *New religious movements*, St. Petersburg : Russian Christian Humanities Institute, 290 p.
4. Berger, P. (2013), Religion and the problem of persuasiveness, *Emergency ration*, No. 6 (32), <http://magazines.russ.ru/nz/2003/6/berger.html>
5. Grigorieva, L. I. (2002), *Religions of the «New Age» and the modern state*, Krasnoyarsk : SibSTU, 399 p.
6. Petrik, V. M., Liechtenstein, E. V., Semin, S. V. and others (2002), *Newest and non-traditional religions, mystical movements in the socio-political sphere of Ukraine: Monograph*, by ed. Z. I. Tymoshenko, Kyiv : Publishing House of the European University, 331 p.
7. Falikov, B. Z. (2001), New Religious Movements: Problems of Religious Status: Problems of Religious Status (on the Example of Scientology), *Religion and Law: Information and Analytical Journal*, No. 2, Pp. 8–11.
8. Bainbridge, W. S., Stark, R. (1985), *The Future of Religion: Secularization, Revival and Cult Formation*, Berkeley : University of California Press, 571 p.
9. Beckford, J. (1986), *New religious movements and rapid social change*, London : Sage, 325 p.
10. Wallis, R. (1984), *The elementary forms of the new religious life*, London : Routledge & Kegan Paul, 171 p.
11. Wilson, B. (1990), *The social dimensions of sectarianism: sects and new religious movements in contemporary society*, Oxford : Clarendon Press, 210 p.